

Vjeran Katunarić

Putovi modernih društava. Izazov historijske sociologije

Antibarbarus, Zagreb 2012., 241 str.

Ove je godine objavljena knjiga sociologa, prof. dr. sc. Vjerana Katunarića pod nazivom *Putovi modernih društava. Izazov historijske sociologije*. Svrha publiciranja knjige proizlazi iz potrebe uvažavanja i razvijanja historijsko-sociološkoga rakursa. Knjiga je svojevrsan “dug” studentima, a namijenjena je znanstvenoj i široj čitalačkoj publici koju autor suvereno vodi kroz mnogobrojne teorijske pristupe, a u pojedinim poglavljima i kroz ne tako davne događaje vezane uz pitanja razvoja hrvatskoga društva.

Opsežna problematika ove knjige podijeljena je u dvanaest poglavlja: *Od dijaloga glubih do historijske sociologije; Ishodišta i putovi (uz pokoju o završecima) modernih društava; Protestantski izvori kapitalizma: krivo čitanje Webera, orijentalistička zablude ili do složenijih mehanizama društvenih promjena?; Bi li se u Engleskoj kapitalizam razvio bez posebnog stjecaja okolnosti?; Je li periferija samo loša kopija centra?; Je li modernost uistinu raznolika?; Trojstvo moći nekad i danas; Propada li kapitalizam ili se pretvara u nešto drugo?; Zbog čega postoje nacije-države, a ne jedna svjetska država?; Razvoj ljudske suradnje prema postmonetarnom društvu.* Čitatelji mogu zamijetiti kako je većina naslova formulirana u formi pitanja. Ipak, oni usmjereni saznanju konkretnih objašnjenja/odgovora neće ostati bez njih. Nadalje, u knjizi se nalaze i dva poglavlja koja problematiziraju ratna vremena – *Rat se (nije) mogao izbjeći: mir i sukobi u multietničkim područjima u Hrvatskoj i Rat i mir kao rodno pitanje: slučajevi multietničkih sredina u Hrvatskoj.* Riječ je rezultatima empirijskih istraživanja u čijem tumačenju autor inovativno, metodološki i teorijski primjenjuje složene spoznaje zastupljene u ovoj knjizi.

Koncepcijski gledano, autor nam pokušava približiti problematiku odnosa sociologije i historiografije. Tom se zadatku pristupa ne samo etapno, dijeljenjem teorijskih koncepata prema dekadama nego i vrijednosno jer “moderna epoha ne znači puko preživljavanje društava kroz vrijeme, nego (i) njihovo kvalitetnije preživljavanje” (2012.:9).

Knjiga započinje problematizacijom odnosa prema vremenu, slijedu pojedinačnih događaja, društvenim strukturama, društvenoj promjeni i metodama kojima se koriste sociologija i historiografija. Katunarić polazi od socioloških klasika, te upozorava na Comteovo i Durkheimovo zanemarivanje povijesti, za razliku od Webera koji je svoje veliko povijesno znanje koristio u izradi tipologija društvenih fenomena.

Katunarić konstatira da temeljni problem odnosa prema društvenim fenomenima historiografije i sociologije čini dilema – pisati o pojedinačnom i ne odobravati bilo kakvo uopćavanje društvenih događaja ili analitički zanemarivati prošlost, kao što je svojevremeno činila sociologija.

U sociologiji su se, što se diskursa tiče, dogodile promjene. Danas je, kaže Katunarić, “neprirodno” povijesno ne kontekstualizirati neku društvenu pojavu. To “prisiljavanje” sociologije na određenje, povezano je s njezinom suštinom jer je ona znanost o društvu. Ranije su teorije, naime, rado objašnjavale postojeće i predviđale buduće, manipulirajući vremenom i prostorom, iako je moderni habitus suvremene sociologije zacrtan onoga trenutka kada je napuštena njena utopijska dimenzija i kada se sociologija, pod pritiskom sustava moći i ideologije, počela okretati prema pozitivizmu i prošlosti. Istovremeno, sociologija je kao posebna disciplina stavljena na kušnju – od nje se očekuje “veliko umijeće” kako bi balansirala između općega i posebnoga, “teorije društva i društveno-povijesne zbilje”. Otuda se i postavlja pitanje na koji način oblikovati povijesno znanje koje nemaju niti historiografija niti filozofija povijesti.

Promišljati moderna društva bez refleksije na kapitalizam, danas više nije moguće. Ovdje nas Katunarić vraća u realitet, na što nas upozorava kroza sva poglavlja knjige.

Postavljajući pitanja i utemeljujući probleme, govori o moći u suvremenim društvima, što predstavlja preokupaciju historijske sociologije, posebno u razdoblju od 60-ih do 80-ih godina 20. stoljeća.

Koliko je moderni društveni kontekst paradoksalan, Katunarić pokazuje kroz analizu Wallersteinovoga modela, koji je koristeći povijesni diskurs, ustvrdio da je kapitalistička modernizacija proces nejednakoga razvoja. Iz tog rakursa, zapadne su zemlje, koje se razvijaju još od 16. stoljeća, glavni uzročnici zaostajanja nezapadnih zemalja.

Katunarić smatra da se analitički produktivnim pokazala historijska podjela sustava svjetske privrede na tri zone: maticu, poluperiferiju i periferiju. Maticu čini područje atlantske obale s najbogatijim klasama, periferiju čine zemlje istočne Europe i prekomorske zemlje, izvori sirovina i radne snage, dok poluperiferiju čine južni dijelovi Europe koji obavljaju “prljave poslove” za gornju klasu. Iako podosta kritiziran zbog “eufemističkoga poimanja nejednake razmjene”, ali i zbog analize uzroka zaostajanja pojedinih zemalja (balkanskih), te reificiranosti i teleologiziranosti u odnosu na društvenu stvarnost pojedinih društava, Katunarić ovaj model ocjenjuje najznačajnijim prilogom historijskoj sociologiji. Problem je, naime, historijske sociologije u tome kako obuhvatiti povijest svijeta u “relativno jednostavan teorijski okvir”, a da je istovremeno povezan sa suvremenim teorijama društvenoga razvoja. Unatoč neprimjenjivosti ovoga modela na pojedine zemlje, Katunarić postavlja pitanje o vrijednosti modernističkih teorija koje naglašavaju endogene čimbenike razvoja u odnosu na marksističke, koje naglašavaju egzogene.

Nadalje, Katunarić osnovni interes historijske sociologije sažima u pitanju – kako je moguć i kako se održava društveni poredak? Suvremeni su poreci, kaže, dugotrajno izgrađivani pa se čak može steći dojam da je historijska sociologija metateorija za historiografiju, analogno biološkoj genetici “budući da se društva ponašaju kao nasljedne strukture moći”. U pokušajima objašnjenja funkcioniranja društvenih poredaka historijska sociologija je vrlo ambiciozna. Noviji doprinosi idu u smjeru postmodernizma, postmarksizma, postfunkcionalizma, postkolonijalizma, feminizma i postfeminizma, čije spoznaje u ovoj knjizi, također, imaju svoje mjesto.

Katunarić je, naravno, posebno zainteresiran za problematiku Balkana. Kadgod razmatra dostignuća nekoga teorijskog koncepta vraća se na balkansko područje, koje se nalazi izvan svjetskoga kapitalističkog sustava. Kako o tom razvojnem zaostajanju postoje kontradiktorna stajališta, upozorava nas da mnogi sociolozi, pa između ostaloga i Weber, tvrde da kapitalizam ne može biti uzročnikom razvojnoga neuspjeha jer u objašnjenju polaze od endogenih pretpostavki “prema kojima uzroke razvojnoga zaostajanja pojedinoga društva valja ponajprije tražiti u njegovoj kulturnoj tradiciji i u okvirima dotičnoga društva, a ne poput Wallersteina i većine (neo)marksista u odnosima međunarodne ekonomske i političke dominacije” (2012.:28).

U knjizi je posebno elaboriran jedan od ključnih eseja Eisenstadta *Mnogostruke modernosti* u kojem se pokazuje kako moderna epoha poznaje više tipova modernosti. Navedeni je tip razmišljanja, smatra Katunarić, postao “zaštitnim znakom historijske sociologije” jer se tim, postmodernističkim pristupom, koji ide na dekonstrukciju značenja modernosti, klasično razmišljanje o modernizaciji i konvergenciji industrijskih društava stavlja pod znak pitanja. Katunarić tvrdi da je došlo do “splašnjavanja općih perspektiva” pa ključni autori historijske sociologije prije raspravljaju o smjeni vodstva kapitalističkoga svijeta nego o posljedicama kraja kapitalizma. S pravom postavlja pitanje što je najviše zajedničko područjima u svijetu, te ako to zajedničko i postoji, ima li ono kumulativan ili stagnacijski učinak? Kako sada stvari stoje, iako ništa nije sigurno, dvije su bitne zajedničke odrednice – globalna tržišta i briga za zemlju.

Danas sociologija znatno više upotrebljava komparativno-historijsku metodu jer ona pruža “obilje dokaza da se moderna društva razvijaju slično i različito, što je dovoljno neodređeno da klasična teorija modernizacije kao sveopćeg pozapadnjačenja svijeta više ne drži vodu” (2012.:29). U suvremenoj su historijskoj sociologiji prevladale fragmentarne perspektive. Noviji radovi u tom području preispituju glavne teorije nastanka kapitalizma i modernoga društva. Ta, “revizionistička” struja želi zamijeniti tezu o “postupnom i nužnom širenju kapitalizma”, nedeterminističkim konceptom “ovisnosti o prijednom putu”, odnosno tezom da je na primjer nastanak industrijskoga kapitalizma u Engleskoj “bio plod posebnoga stjecaja okolnosti” pa, stoga, nastanak modernoga kapitalizma nema karakteristike predvidljivosti i neizbježnosti. Suvremene sociološke teorije sumnjaju u jednosmjernost razvoja kapitalizma, a tome u prilog govori i činjenica trajnosti nacionalizma koji je prema nekim teoretičarima ugrađen u temelje modernih društava, čime se postavlja pitanje o mogućnosti otvaranja društava i međunarodnoga povezivanja. Otvoreno je pitanje na koji će se

način nacionalizam “nadmetati” s globalizacijom, smatra Katunarić, pogotovo u vrijeme ekonomskih kriza.

Nadalje, Katunarić nas upozorava na razvoj neoimperijalizma kao “neslužbene doktrine vojno-političke i ekonomske supremacije Zapada.” Ipak, napominje, Prvi svijet ne osjeća se (su)odgovornim za sudbinu Trećega svijeta. Od tuda, da bi se shvatile društveno-povijesne promjene, treba kombinirati objašnjenja – determinističko, kontingencijsko i funkcionalno jer niti jedno samo za sebe nije dostatno.

Bez svake sumnje, moderna su društva nastajala u dugom kontinuumu vremena, štoviše, moderna je epoha nedovršen projekt. Riječ je o jedinjoj “čvrstoj” spoznaji kojom se može raspolagati. Sve drugo, što bi se o tom procesu reklo, moglo bi se smatrati spornim. Postavljaju se pitanja koje se značajke modernih društava mogu smatrati modernima, kako razlučiti moderne od kapitalističkih jezgri društava, što je istinski početak moderne epohe, koja su društva kandidati za potpunu modernizaciju? Sve to ne opravdava teleološko objašnjenje prema kojem su neka društva predodređena za modernost dok druga nisu.

Zašto se historijska sociologija toliko bavi kapitalizmom? Odgovor se, kaže Katunarić, nalazi u činjenici što mnogi teoretičari uzimaju kapitalistički način privređivanja izvorom moderne epohe. Kapitalizam se pojavio prije moderne parlamentarne demokracije i prije prosvjetiteljstva. On omogućuje da u njemu uspijevaju “alfa muškarci” i “alfa žene”, “lisice i lavovi”, tvrdi Katunarić. Neofeudalnu strukturu (ili vrlo sličnu strukturu nejednakosti kao u staleškom društvu) danas čine većina siromašnih bez zemlje i obrazovanja koji rade u teškim uvjetima. Međutim, razlike u razvitku modernih društava itekako postoje, što pokazuje na primjeru Japana i SAD-a, te njihovim ekonomskim i kulturnim različitostima.

Kapitalizmom se koriste mnogi oblici vlasti (demokratski i nedemokratski) i u svojoj biti on je elitistički sustav. Koncept modernosti može se odvojiti od kapitalizma jer je za njega bitan razvitak demokracije (sloboda, jednakost i solidarnost). No, istovremeno, Katunarić se pita je li moguće uspostaviti neki oblik demokracije, višestranačke ili demokratske bez kapitalizma (2102.:43).

Kapitalizam je kao “ekonomski projekt”, istovremeno, proturječan demokraciji, osobito u razdobljima ekonomskih kriza. U razdoblju kasnoga kapitalizma on “okoštava” i pretvara se u “staleški društveni poredak”. Ljudi se osjećaju prevarenima i iskorištenima pa se bilo kakva retorika u smjeru demokratičnosti kapitalizma doima licemjermom.

Sasvim je izvjesno da kapitalizam ne započinje na jednom nego na više mjesta, istodobno i u slijedu. On se sprijateljuje s raznim oblicima vlasti i ni za koga se trajno ne veže. Iz toga se središnjom zadaćom historijske sociologije postavlja objašnjenje veze između prošlosti i sadašnjosti modernih društava, kao i pokušaj nade u bolje društvo u budućnosti.

Katunarić daje metodološki složeno objašnjenje povezanosti protestantizma i kapitalizma, oslanjajući se na Weberovu interpretaciju nastanka kapitalizma. Iako tvrdi da “nije dovoljno jasno koji je udio protestantizma u nastanku kapitalizma”, rasprave oko toga traju, kaže, već oko stotinjak godina. Nastanak kapitalizma kao agonalnoga sustava, iz determinističke perspektive, objašnjava kao sustav individualnoga i kolektivnoga natjecanja oko temeljnih društvenih resursa – bogatstva, znanja, prestiža, odnosno svega što donosi financijski profit. Kontingencijsko objašnjenje uključuje važnost kulturne tradicije od kojih neke postavljaju manje, a neke veće prepreke širenju kapitalizma. Katunarić smatra da je kontingencija kapitalizma i protestantizma bila samo privremene naravi jer je ubrzo kapitalizam odbacio skromnost kao vrlinu. Funkcionalno objašnjenje koje su primijenili Weber i Marx pokazuje da je vjera općenito, u bilo kojoj svojoj inačici, korisna kapitalizmu ukoliko mu se ne suprotstavlja.

U analizi problema razvoja kapitalizma u Engleskoj, Katunarić se oslanja na koncept koji su koristili mnogi historijski sociolozi, a to je “ovisnost o prijašnjem putu”, čiju kritiku, također, daje kroz trostruko objašnjenje. Nadalje, smatra da je taj koncept pomogao boljem objašnjenju presudnih trenutaka razvojnoga procesa koji su vodili društvenim promjenama. Međutim, neke elemente objašnjenja, kao što je “prijelomna točka”, koju je primijenio u poglavlju *Rat i mir kao rodno pitanje*, treba pažljivo upotrebljavati. Ujedno, postavlja pitanje o postojanju samo “jedne prijelomne točke” u objašnjenju pojedine društvene situacije.

Katunarić dolazi do zaključka kako privredni rast nije “slijepa i stihijska sila” nego instrument jačanja i širenja (dominacije) najjačih država“. Sumnja u to da je prijelomna točka razvitka Engleske bio “engleski izumiteljski genij” jer kada bi to bilo tako “svatko bi mogao izvesti sličan podvig” – prije bi se moglo govoriti o više industrijskih revolucija za koje su od presudne važnosti bili korištenje obiteljskoga rada u industriji, nabava jeftinih sirovina iz kolonija, rad robova, duhovni pogon kapitalističkoga natjecanja, te želja za postizanjem nacionalnoga prestiža u slučaju Engleske. Naravno, Industrijska se revolucija u Engleskoj nije zbilja slučajno, ali se može pretpostaviti da je “pod izvjesnim uvjetima mogla izbiti i drugdje”. “Kapital se poput rijeke prelijeva svugdje gdje su prepreke slabe ili ih uopće nema” jer on nema domovinu, ali važno je tko se prvi razvije jer taj ima više slobode od onoga koji kasni i potpada pod njegovu dominaciju. Iako je rast industrijskoga kapitala imao velike učinke na razvoj gospodarstva i otvorio novu epohu znanosti, osobito prirodnih, negativni učinci kapitala se ne mogu zanemariti i oni su, kaže Katunarić, potisnuli pozitivne jer je nastala ogromna periferija gladna kruha, bezizgledna i očajna kojoj malo tko daje razvojnu priliku.

Analizirajući ova temeljna polazišta o razvoju kapitalizma, Katunarić u jednom od sljedećih poglavlja postavlja pitanje o mogućnostima i prilikama periferije. Je li ona samo loša kopija centra, zemalja matice, razvojni bogalj i koje su mogućnosti za razvitak? Ako postoje, kojim smjerom taj razvoj ide? Mogu li se u tom smislu dati neke predikcije?

Također, upozorava da je odnos prema periferiji oblikovan kroz orijentalistički diskurs koji je ništa drugo nego zapadnjački rasizam. Zemlje centra, periferije, vrednuju prema svojim vlastitim unutarnjim periferijama ili nerazvijenim krajevima.

Periferija ima potencijale za razvojne promjene, ali, Katunarić napominje, karakter promjena ovisi o raznolikim procesima – društveno-povijesnim, determinističkim, kontingentnim i funkcionalnim, a katkada i igri slučaja.

Alternativni razvitak razmatra i postkolonijalna teorija koju Katunarić dijeli na dvije struje – prva, koja izvor ideja pronalazi u socijalizmu i anarhizmu, i druga, koja izvor pronalazi u ekologizmu i ruralnoj tradicijskoj kulturi. Kako “nema dokaza da je moguć razvoj na razini nulte moći”, odnosno da društva mogu imati podjednako malo moći, u tim se alternativnim vizijama “naivno pretpostavlja da ekonomski rast zasnovan na novim tehnologijama i tržišnom natjecanju može biti zamijenjen održivim razvitkom na osnovi ekološki sigurne proizvodnje” (2012.:92).

Nadalje, Katunarić se pita koji bi to elementi periferije mogli nešto izmijeniti na Zapadu, a da nisu uklopljeni u “multikulturalni šik”. Čak i u prihvaćanju pojedinih kulturnih elemenata, smatra, Zapad voli onu periferiju koja je nekoć bila “njegova” i pri tome voli “jaku” i zazire od “slabe” periferije.

Kako je veliki dio svoga dosadašnjeg znanstvenog djelovanja Katunarić usmjerio, između ostaloga, i prema rodnoj strukturi društva (vidjeti knjigu *Ženski eros i civilizacija smrti*, 2009.), tako je i feminizam u ovoj knjizi našao svoje mjesto. Katunarić smatra da feminizam u zemljama matice ne može ili ne želi utjecati na promjene u smjeru mira i solidarnosti sa slabima. Razlog za proglašavanje slabosti feminizma, na tom planu, nalazi u osobinama aktera koji bi promjene trebali proizvesti. Katunarić smatra da “stišavanje natjecateljskoga pogona” ženama smanjuje mogućnosti i prilike za društveni uspjeh. Utjecaj feminizma na društvene promjene je slab, između ostaloga i zato što feministička akcija sama po sebi nije dovoljna, ali i zato što se sam feminizam raspao na niz frakcija čije inicijative sustav moći može vrlo lako apsorbirati.

Da bi se potencijali periferije ostvarili, potrebno je da zemlje poluperiferije (Brazil, Čile, Argentina, nova istočna Europa) preuzmu inicijativu za daljnje društvene promjene i tehno-ekonomsku kreativnost. Europska Unija pruža, tvrdi Katunarić, najpogodniji okvir za širenje “finskih kvaliteta u društvu”, čime naglašava svoje povjerenje prema sjevernom obrascu razvoja Europe. Europa, međutim, ne bi trebala postati američka kopija nego bi trebala ulagati u svoje poluperiferije kako bi se smanjile različitosti. Poluperiferija bi pak trebala surađivati sa susjednim državama, te zauvijek odbaciti bilo kakve tendencije prema totalitarnim državama.

Nadalje, Katunarić postavlja pitanje zašto je kapitalizam toliko rezistentan svakoj promjeni, te zašto društvenim klasama i masovnoj kulturi nisu u interesu promjene? Smatra da odgovor leži u tome što postoji dominacija kultura uklopljenih u zahtjeve kapitalizma koje izoliraju “stvaralačku jezgru kulture”. Vrh vlasti svoje vrijednosti nameće svim članovima društva. Međutim, izvori stvaralačke kulture nalaze se u

potencijalima običnih ljudi pa bi i elitna kultura trebala kroz kvalitetno obrazovanje pokrenuti plimu stvaralaštva. Kulturni je zaokret teško ostvariv, a jedan od dokaza jeste “gotovo izgubljena bitka društveno-humanističkih znanosti u borbi protiv predrasuda i mržnji”. Optimističan, ali istovremeno i skeptičan, Katunarić postavlja pitanje o tome je li kultura zauvijek (jedino i samo) proizvod klasnoga društva?

U poglavlju *Zazidani izvori stvaralaštva i širih društvenih veza* Katunarić primjećuje kako produblјivanje jaza između visoke i niske, elitne i popularne kulture u vremenu nastanka masovnih medija i kulturnih industrija, rezultira negativnim posljedicama. Jedna od njih je povlačenje ljudi u kuću iz javnoga prostora te odustajanje od elitne kulture u širem društvu.

U završnim poglavlјima knjige Katunarić upozorava da elite u matici podržavaju elite na periferiji, te da je pitanje koliko smo daleko od svjetske države. Novi srednji vijek ili neofeudalizam ono je što se restaurira u Zapadnom društvu. Siromašni su pri tome osuđeni na nemobilnost i slabe pokušaje u pronalasku svojih životnih prilika. Poglavlje *Razvoj ljudske suradnje: prema postmonetarnom društvu* Katunarić započinje značenjskom rečenicom koja surovo opisuje hrvatsku stvarnost, a ona glasi: “Tome se ni u snu nisam nadao”. Slobodno interpretirano navedena rečenica znači da ljudi nemaju novca i da su jako mali izgledi za promjenu toga stanja u budućnosti. S pravom se, stoga, pita, nadahnut Simmelom, je li novac isto što i dug i je li on ljepilo koje osiromašuje sve veći broj ljudi? U ocrtavanju odgovora kaže kako se nikako ne može zanemariti suvremena propaganda koja kao i tradicionalna religija traži svoje sljedbenike. Neoliberalizam i nacionalizam se spajaju, jedan globalno, a drugi lokalno. “Globalni novac nije doslovce fiktivan, kao što smatra većina neoklasičara i marksista, nego je u igri novac koji je utekao od državne kontrole i bilo kakvih demokratskih obzira samo zato da bi se mogao slobodno ulagati” (2012.:224). Milijuni nezaposlenih Afrikanaca i 15 milijuna nezaposlenih u zemljama OECD-a, pitanja su na koje suvremena ekonomija ne daje nikakav odgovor.

Ovo opsežno djelo, kakvo u nas pišu malobrojni, literatura je namijenjena svakom čitatelju zainteresiranom za problematiku modernih društava. Znanstvenoj je javnosti, zbog njezine pretpostavljene, velike odgovornosti, upućena i etička poruka u onom dijelu u kojem autor govori o vrijednostima modernoga doba. Dolaženje do istine i slobode mora biti plod samoodricanja, askeze i samozatajnosti u korist zajedničkoga dobra. Sve one koji u ovim vrijednostima pronalaze inspiraciju, iskreno pozivam na čitanje/studiranje ove vrijedne knjige u kojoj će sigurno, između ostaloga, naći poticaj i ideje za daljnja istraživanja.

Mirjana Adamović

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu